

مسجد - مدرسه معیر الممالک

MOAYER-OL-MAMALEK COMPLEX

Negar Badri, Mahshid Ghaznavi / Photo: Mahdieh Aslani

نگار بدری، مهشید غزنوی / عکس: مهدیه اسلانی

موقعیت بنا و فضاهای آن

موقعیت کلی بنا به لحاظ نزدیکی به بازار بزازها و ارتباط گذرهای مجاور به میدان محمدیه (اعدام سابق) و بازار نو حائز اهمیت است. زمین ۵هزار متری مجموعه دوزنقه‌شکل است که طراحی هوشمندانه صحن مستطیل شکل در مرکز آن، توسط معمار بنا، بشیر جعفرخان، کناسی آن را از بین برده. درعین حال از انتقال این کناسی به سایر فضاها نیز اجتناب شده است. ورودی اصلی بنا، که بیشتر به رفت‌وآمد طلاب ساکن در مجموعه اختصاص دارد، در جبهه جنوبی و در کنار مغازه‌ها واقع است. در غربی در کوچه معیر نیز محل ورود بانوان به شبستان جنوبی است (در بناهای مذهبی معمولاً جهت رو به قبله، یعنی شمال-ارجح است، ولی در اینجا به‌خاطر وجود گذرگاه‌های عمومی، ورودی اصلی در جبهه جنوبی مستقر شده). پس از این ورودی و دالانی تاریک و چرخشی ۹۰ درجه به سمت غرب، صحن مسجد قرار دارد. فضای دالان جنوبی منسکول از چهارطاقی‌های گچ‌کاری شده است. در جبهه قبله صحن، گنبدخانه و ایوانی بزرگ هست که ارتفاع و وسعت آن در مقایسه با سایر فضاها بیشتر است. پلان مربع‌شکل آن با کاربندی ۳۲ ضلعی منظم (تنها عنصر تزئینی این قسمت) پوشانده شده. یک گنبد آجری از نوع دوپوش یا قوس شیدری تند بر فراز آن قرار دارد و از این جهت به گنبد مدرسه آقاپیرزگ (از گنبدهای آجری دوره قاجار) شبیه است. نورگیرهای این گنبدخانه، برخلاف بسیاری از مساجد، پشت گریو و در فضای میان دو پوسته تعبیه شده. در دو طرف گنبدخانه، بر فراز شبستان و در دو سمت ایوان، مناره‌هایی با مقطع هشت‌پر نیم‌استوانه‌ای ساخته شده که به دلایلی نامعلوم نیمه‌کاره رها شده‌اند. نظیر مقطع این مناره‌ها در هیچ‌گونه معماری مذهبی مشاهده نشده است.

در سمت مقابل گنبدخانه، شبستان کم‌عمق و طولی قرار دارد که در

مسجد - مدرسه معیر الممالک، از بناهای عهد ناصر، در محله قدیمی سنگلج تهران واقع است. بانی ساخت آن دوستعلی خان نظام‌الدوله از رجال دوران قاجار بوده که در ساخت بناهایی چون شمس‌العماره و تکیه دولت نیز مباشرت داشته. خانواده معیر الممالک، که از زمان نادرشاه افشار تا اواخر دوران ناصر از صاحب‌منصبان دربار بودند، در سال ۱۲۸۴ هجری قمری و به هنگام حفر خندق تهران، قطعه زمینی بایر را خریدند و با کاشت درخت و ساخت منازل شخصی خود در آن، باغ معیر الممالک را بنا گذاشتند. این باغ پس از توسعه تهران تقسیم و به مردم فروخته شد و جهات شمال، جنوب و شرق آن به مناطقی مسکونی اختصاص یافت.

بنای معیر الممالک یکی از ۱۸ مدرسه‌ای است که در عهد ناصر در تهران تأسیس شد. بانیان و متولیان این مدارس، که همواره از صاحب‌منصبان و امرای کشور بوده‌اند، همچون دیگر اماکن عام‌المنفعه مخارج و هزینه‌های تعمیر، نگهداری و توسعه این مجموعه را از راه موقوفات تأمین می‌کردند؛ روشی که از مهم‌ترین عوامل دوام چنین اماکنی طی دهه‌ها و سده‌هاست.

بنای معیر الممالک نیز از این قاعده مستثنی نبود، و تعدادی مغازه در ضلع جنوبی بنا و یک حمام در ۲۵۰ متری شرق آن، در کوچه معیر، وقف مسجد شد. در گوشه جنوب‌غربی مجموعه نیز آب‌انباری ساخته شد که آب آشامیدنی محل را تأمین می‌کرد. وجود این آب‌انبار و همچنین مغازه‌ها و حمام نقش مؤثری در توسعه بعدی محله داشت و به‌زودی بازار چها و مراکز کسب‌وکار در اطراف این مدرسه شکل گرفتند. در حال حاضر بافتی منسکول از مناطق مسکونی، مراکز تولیدی (کارگاه‌های رستندگی) و مراکز تجاری (چندین مغازه) مسجد - مدرسه معیر الممالک را احاطه کرده است.

۳ مترمربع در انتهای آن است. ضمن آنکه هر حجره در دو طرف در ورودی، دو پنجره رو به ایوان دارد.

فضاهای جانبی

آب‌انبار مسجد در کنار شبستان جنوبی قرار گرفته و پاشیری به عمق پنج تا شش متر دارد. این آب‌انبار بعد از لوله‌کشی آب تهران کاملاً بسته شده و در حال حاضر از پاشیر آن به‌عنوان انبار استفاده می‌شود. ساکنان مجموعه وسعت این فضا را در حدود ۱۰۰ مترمربع تخمین می‌زنند. در کوچکی در سمت دالان غربی ورودی این آب‌انبار است.

در دیگر در سمت دالان غربی به فضایی گنبدی ختم می‌شود که نورگیری سقفی درون آن را روشن می‌کند. شکل کلی این بخش و تقسیمات فضایی آن چنین می‌نماید که به‌عنوان وضوخانه و سرویس‌های بهداشتی مورد استفاده بوده است.

گدشته با ایجاد دیوارهای تیفه در میان ستون‌ها و تقسیم فضا، قسمت‌هایی از آن به زورخانه و اشپزخانه تبدیل شده و از طریق ورودی‌هایی در بدنه شمالی قابل دسترسی‌اند. این فضا نورگیر ندارد و تنها منبع تأمین‌کننده نور آن ورودی‌ها و مؤذنه (برج ساعت) متصل به آن است. بدنه‌های این قسمت فاقد هرگونه تزئینات و نازک‌کاری است و سقف آن را ۲۲ پوشش گنبدی دربر گرفته.

رواق‌هایی در دو جبهه شرقی و غربی بنا راه ارتباطی ۱۴ حجره مسجد - مدرسه به یکدیگر بند. وجود این رواق‌ها و ایجاد سلسله‌مراتب و عرصه‌بندی مناسب برای گذار از فضای باز حیاط (فضای عمومی) به فضای بسته حجره‌ها (فضای خصوصی) بسیار کارآمد به‌نظر می‌رسد. این ۱۴ حجره، که برای اسکان طلاب علوم دینی ساخته شده‌اند، با داشتن پستو نمونه کاملی از معماری چنین فضاهایی در مدارس دینی محسوب می‌شوند. هر حجره یک چهاردیواری است که ۱۸ مترمربع مساحت دارد و یستویی به مساحت تقریبی

دو بادگیر در غرب بنا از عناصر جالب توجه معماری این مجموعه‌اند. خنک شدن فضای زیرین اب‌انبار و تهویه دلایل ساخت این دو بادگیر بوده‌اند. این بنا بخش‌های دیگری هم دارد که در حال حاضر دسترسی به آن‌ها ممکن نیست.

وضعیت فعلی

متأسفانه این بنا طی سالیان متوالی، و به‌خصوص سال‌های اخیر، آسیب فراوانی دیده است. تغییرات و فرسایش ناشی از رطوبت به تخریب بخش‌های مختلفی انجامیده است. برای مثال رطوبتی که از سمت پی و فضای سبز صحن رو به بالا حرکت می‌کند به کف‌سازی فضاها و قسمت‌های تحتانی دیوارها صدمه زده و در تقاطعی باعث فرسایش نازک‌کاری جدارها شده است. ضمن آنکه بارش برف و باران، در قالب رطوبت نزولی از سقف به بدنه‌ها رسوخ کرده و آسیب‌های بسیاری را موجب شده. آسیب‌های ناشی از عوامل و رفتارهای انسانی و دخل و تصرف‌های غیراصولی را هم باید به عوامل طبیعی فوق افزود. در سالیان اخیر و در پی الحاقات نابجا و

تغییر کاربری‌های نستجیده از سوی ساکنان، این مجموعه به شدت آسیب دیده است. شبستان شمالی در این سال‌ها در مقطعی به زورخانه، اشپزخانه و غذاخوری محله تبدیل شده و بر اثر حذف یکی از ستون‌های آن، برای تأمین فضای لازم این کاربری‌ها، سقف فروریخته است. بازشوها و نورگیرهای اصیل موجود در جداره‌های شمالی پر شده‌اند و تمامی درهای چوبی بنا جمع‌آوری و بازشوهایی فازی با اتصالی نامناسب و ناشیانه جایگزین آن‌ها شده است.

تغییر شکل فضای سبز مجموعه و باغچه‌ها، حذف حوض میانی و تخریب کامل رواق شمالی از دیگر مداخلات صورت گرفته در این مجموعه است. تمامی این‌ها علاوه بر تخریب کالبد بنای معبرالممالک و ایجاد اغتشاشات بصری جدی، به روح و ارزش بنا جدأ خدشه وارد کرده است. شناخت اصولی و فنی آسیب‌های وارده، بازیابی ارزش‌های اصیل و احیای کاربری‌های اولیه و اصلی فضاها، مختلف مجموعه و برنامه‌ریزی صحیح و کارشناسی برای پیشگیری از بروز خرابی و صدمات بیشتر و ساماندهی مجدد کالبد این بنا بسیار ضروری است.